

“ZEREN” ETA “NOLA” ETXEPAREGAN

Arrasate, 1979-XII-21

Patxi Altuna

Beldur naiz ez ote zaizuen mintzaldi hau biziki aspergarri gertatuko, gai lehorra eta gozogabea hartu bait dut mintzagai: ZEREN eta NOLA Etxeparegan. Izenburua luzeegi gerta ez dadin, Etxepare bakarrik aipatu dut hor, baina neure lan honetan barrena Axular ere gogoan eduki dut eta batean aztertu, elkarri argitasunik emango ziotelakoan. Nolanahi ere gauzak ahalik laburren eta arinen esaten saiatuko naiz, lana osorik eta dagoen dagoenean irakurri gabe.

Joan den udan Alemanian nengoela eta San Ignazio egunean, bestetan bezala, Euskal Herriko gertarien berri jakin nahirik Paris Irratia entzuten ari nintzela, esalarietako bat eguneko albisteak eman ondoren René Lafonez mintzatu zen: haren jaiotzaren ehun urteburua betetzen zela laster eta Frantziako Institutio batek lan bat argitara berria zuela Lafonek Euskararen eta Kaukasoko hizkuntzen arteko ahaidetasunaz egin zituen ikerketez eta defendatu zituen iritziez. Ni egun haietan lan hau prestatzen ari nintzen Lafonek hain maite izan zuen eta hain sakonki aztertu izan zuen Etxepareren hizkeraren bizpahiru punturi buruz. Bere xumean eta apalean lan hau Lafon jaunaren gorasarrez eskaintzen dut.

Jakina denez, “La langue de Bernard Detxepare” deritzan artikulu luze, trinkoa idatzi zuen Lafonek, besteak beste, duela 28 urte eta hartan bildu Etxepareren hizkeraren bereizgarri eta xehetasun ia guztiak. Puntu txiki batzuetan izan ezik, zail da gaur ere lan hura gainditzten eta osatzen: hain da osoa eta gainekoa. Ezertan motz samar gelditu baldin bazen, konjuntzio menderatzaileetan gelditu zen, ene ustez, eta hauexek hartu ditut aztergai. Lafonek sei aipatzen ditu: *nola*, *non*, *zeren*, *harik eta*, *eta*, *bana*, eta, egia esan, ez da besterik

poetarengan. Hauetarik bi, *Non* eta *harik* eta, banatan baka-
rrik ageri dira eta ez dut horiezaz zer esanik. Beste bi, *eta* eta
bana, aztertuak ditut oraintsu agertu den liburuan eta horie-
zaz ere ez dut gauza berririk. *Zeren* eta *nola* gelditzen dira eta
hau ezaz mintzatuko naiz, Lafonek esanak osatuz.

I. ZEREN

Hona zer dioen Lafonek konjuntzio honezaz: "Le génitif
ceren signifie "pourquoi?" (I, 170). Il peut signifier aussi
"parce que", avec une forme verbale à préfixe *bait-* (Préf. 6)
ou "à fin que", avec une forme verbale relative (Préf. 20)" (1).
Hori galde hitzak aztertzen ari delarik dio. Beheraxeago
"Conjonctions de subordination" deritzan sailean ia hitz
berez baliatzen da. Ikus: "*Ceren*: avec une forme verbale à
préfixe *bait-*, "parce que" (Préf. 6); avec une forme verbale
relative, "parece que" (I, 275) ou "pour que" (Préf. 10)" (2).
Lafonen ustez, beraz, *zeren* nahiz kausala, *bait-* daramanean,
nahiz finala eta kausala, adizkiak *-en* atz.zkia duenean, izan
daiteke. Hala da ere gutxi gorabehera.

Baina argi gehiago beharrez azter ditzagun *zeren* kon-
juntzioa duten pasarte guztiak. Konjuntzioa diot eta hainbes-
tez *zeren* galdera (= zergatik?) deneko pasarteak ez ditut
aipatuko ere.

- a) *CEREN bascoac baitira...* (Hitzaurre, 6).
Eta CEREN oray çuc... *BAYTUÇU estimatzen...* (Hi-
tzaurre, 16).
CEREN ieyncoa egun oroz ongui ari BAYCAYGU (I,
17).
Ez gitera aycinera CEREN BAYNIZ saxuya (I, 396).
Anderetan CEREN BAYTA vertutea hobenic (III, 42).
CEREN gin VAYNENDIN egun çugana (X, 70).
CEREN hantic uqhen BAYTUC behar duyan thornuya
(XV, 3).
CEREN eceyn scripturan erideiten EZPAITZEN (XV,
8).

(1) Lafon, R.: "La langue de Bernard Dechepare", BRSVAP, VII (1951), or.
321.

(2) Lafon, R.: "La langue de Bernard Dechepare", BRSVAP, VII (1951), or.
324.

Guztiotan *zeren*-ek *bait*-erantsi dio adizkiari eta zentzuari dagozkiola kausalak dirudite pasarte guztiok. Baina zentzuaz gainera *zeren*-ek pasarte horietako bakoitzean zein leku hartzen duen ohartzen bagara, batzuetan protasian dagoela aitortu behar eta beste batzuetan apodosian, hori hor behar bezain garbi ageri ez bada ere, pasarteak labur beharrez mozturik aipatu ditudalako. Baina sines, otoi, hitzaurreko bi aipamenetan eta I, 17an protasian dagoela; beste bost pasarteetan, aldiz, apodosian. Halaz ere, nahiz batean nahiz bestean, beti *bait*-hartzen du *zeren*-en adizkiak.

Ikus, ordea, beste pasarteok:

b) *CEREN LADIN publica mundu gucietara...* (Hitzaurre, 10).

CEREN iauna hayec iqhussiric... imprimi eraci DICA-CUN... (Hitzaurre, 20).

CEREN vnsa orhit CITEN niçaz ama eztia (I, 447).

Hirurotan, Lafonek esan bezala, adizkiak *-en* atzizkia du eta zentzuari dagozkiola badirudi finalak direla.

Besterik ez balitz, gauza garbi legoke legoke. Baina hamaika horiezaz gainera beste hiru bertso gelditzen dira oraindik eta hauek dira ilunenak edo hauetako bat behintzat. Hona hirurak:

d) Ezetare *CEREN* gatic vehar *DUDAN* auciric (IX, 10).
CEREN egon vehar *DUDAN* heben hambat gatibu (XIII, 40).

CEREN DUTEN ofenditu hayen creaçalia (I, 275).

Bi lehenak latinezko *erlativo* + *subjuntivo*, balio finala dutenen, edota gaztelaniaz ere maiz subjuntiboz ematen diren (“...por la que yo haya de...”) haien kide dira. Ikus nola itzultzen dituen Lafonek berak: “Rien d’où il suive que je doive avoir un procès” lehen; eta bigarrena “...je n’ai point, que je sache, commis de faute/ Pour laquelle je doive subir ici une telle captivité” (3). Finalak biak, beraz, *zeren* erlativo gisakoa delarik. Hau lehen bertsoan guztiz nabari da, *ceren* horren orde *uqheyteco* bait dio aurreko bertsoan. Ikus: “Eztut eguyn gayzquiric uqheyteco perilic / Ezetare *ceren* gatic...”.

(3) Akesolo, L. de: 1545, *Bernat Dechepare. Olerkiak*, Donostia, Edit. Txertoa. 1968. or. 174 eta 185.

Uqheyteco eta *ceren gatic* gauza bera esateko bi modu dira, beraz, eta *uqheyteco* finala da, noski. Baina hirugarrena? Lafonen eta Akesoloren ustez kausala. Hala esan digu Lafonek goiko bi aipamen haietarik bigarrenean, eta itzuli ere, hala itzultzen dute biek: "Tout le monde sera alors contre les pécheurs / Parce qu'ils ont offensé leur créateur" eta "Todo el mundo estará entonces contra los pecadores / Por haber ofendido a su Creador" (4).

Baina hala izanik ere, zentzuari oso ongi bait dagokio, galdatzen dio batek bere buruari: zergatik ez du adizkiak, kausala izanik, *bait-* hartu goragoko beste zortzi haietan bezala, baizik *-en*? Eta areago dena, zergatik daude trukaturik partizipioa eta adizki laguntzailea? Goiko zortzi haietarik hirutan partizipiorik gabe dago adizkia, baina beste bostetan partizipioa ere ageri da eta batean (XV, 8) izan ezik, beste lauretan partizipioa laguntzailearen aurrean dago, ez atzean hemen bezala. Bakar hartan, gainera, perpausa ezezkoa izateaz gain, beste lauretan ez bezala, bertsoaren azkenean dago, bestetan ez bezala, eta agian *erideiten*-ek baino *ezpaitzen*-ek puntua hobeki betetzen zuela iruditu zitzaion poetari. Eta puntuarena norbaitek dudatan ipintzen badu, ezin uka bederen hamabosteko bertsoaren eskema (4/4/4/3) urratua gertatzen zela, *ezpaitzen erideiten* idatzi balu. Orain aztertzen ari garen I, 275 honetan, aldiz, ez perpausa da ezezkoa ez bertsoaren azkenean kokatua, eta halaz ere laguntzailea aurrean du partizipioak, batetik, eta *bait-en* ordeztuz *-en* adizkiak, bestetik. Zergatik? Kausala bada ere, eta badirudi hala dela, nolako kausala da? Ez, noski, beste goiko zortzi haiek bezalakoa. Honezaz Lafonek ez dio deus ere, nik dakidala.

Axularrengana jo dut argi bila. Honen *zeren*-ek argirik emango badu, ordea, berea argitu behar lehenik, baso hertsia eta iluna bait da. Lagun bat baino gehiago saiatu da orain baino lehen Axularren *zeren* aztertzen. Bataren eta bestearen iritziak Villasantek bildu ditu bere *Sintaxis de la oración compuesta* (1976) liburuan eta hark dakartzan legez emango ditut hemen laburturik. Villasantek *zeren*-en hiru jokaera bereizten ditu Axularrengan: a) Adizkia gorririk dago, *bait-* eta *-en*

(4) Akesolo, L. de: 1545, *Bernat Dechepare, Olerkiak*, Donostia, Edit. Txertoa, 1968, or. 148 eta 47.

gabe. b) Adizkiak *bait-* darama. c) Adizkiak *-en* hartu du. Lehenean elkartzaile soila omen da; beste bietan menderatzailea. Galde bat egiten du ondoren: zergatik, ordea, bietan menderatzaile izanik, baliatu da Axular *bait-*ez batzuetan eta *-en* atzizkiak besteetan? Patxi Goenagaren ustez *bait-* dutenek zergatikako logikoa adierazten omen dutelako; *-en* dutenek, ostera, egintzaren egiatzko kausa. Jose M. Larrarteren iritziz, aldiz, *bait-* subjuntivoko adizkiak ezin enplega omen daitekeen zergatik, autoreek modu horretako nahiz subjuntivokoen balioko indikatiboko formen aurrean aurkitzean, *bait-* ezin eta *-en* erabili behar izan omen zutelako. Eta esanak laburturik honela dio Villasantek: “Resumiendo: Cuando se trata del motivo real o determinante de la acción, se recurre a *zeren* + *bait-* o —si el verbo tiene sentido subjuntivo— a *zeren* + *-n*. Cuando se trata de un nexa relacionante o de causa lógica, se emplea *zeren* a secas” (5). Baina Mitxelenak Villasanteren liburuari ezarri zizkion orripeko oharretatik batean honela dio: “No hay causas lógicas. Hay, o se supone que hay, causas en el mundo real, pero no en inferencia lógica”. Eta beste batean: “Eso sigue más oscuro que oscuro, y hay que volverlo a examinar, en Axular y otros” (6).

Nik saio txiki bat egin dut, Etxepareren I, 275 bertso-koak bezala *-en* atzizkia hartzen duten *zeren* perpausak azterturik batez ere eta ondoren hauetara heldu naiz. Bi sail handi bereizi behar dira lehenik: *zeren* apodosian duten perpausak batetik eta *zeren* protasian dutenak bestetik. Has gaitzen apodosian dutenekin.

A. APODOSIA

1. Aginduzko perpausaren, hots adizkia inperativoan duenaren, ondoan dagoenean, *zeren*-en adizkiak ez du ia behin ere *bait-* hartzen ez *-en*, baizik soilik dago. Halako 94 bildu ditut. Salbuespenik ez al den galdatzen badidazue, erantzungo dut baietz, 94 horietarik hirurek *bait-* dutela. Hona hirurak:

(5) Villasante, L.: *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Franciscana Aranzazu, 1976, or. 149-154.

(6) Villasante, L.: *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Franciscana Aranzazu, 1976, or. 153-154.

“Esportza gaitezin, beraz, eta enseia miserikordios eta erremusinalari izaitera, ZEREN anhitz baitira...” (148).

“Ikhusazu nola batak bertzeagana utziz, ezten deskargurik egiten. Eta nola halaber handik eta halatan zuk zeure buburua galtzen duzun, eta zeure ondokoa ere galtzeko periletan ibentzen duzun. ZEREN peril baita...” (165).

Tartean NOLA-ren baitako hiru adizki (*ezten, galtzen duzun, ibentzen duzun*) sartu direlarik eta inperativoa hainbestez oso urrun gelditu, idazleak ez du agian uste izan hemen *zeren*-ek inperativo hura dela kausa *bait*-galdu behar zuenik. Hirugarrenak, bigarrena bezala ‘Ikhusazu nola’ inperativoz hasiak, honela dio:

“Ikhusazu nola filosofo hek, gizon zuhur adimendutsu hek, begirutzen ziren bere haserreduetan; beldurtasun handi batekin gobernatzan ziren bere koleretan. ZEREN *baitziakiten*...” (201).

Hemen gainera dudazko da bigarren perpausa (“beldurtasun handi batekin...”) NOLA-ren mendean dagoen ala perpaus nagusia den. Nolanahi ere, lehengo arrazoia izan da agian kausa *bait*-idazteko. Gainerako 91 pasarteetan *bait*-ik ez dugu. Ikus bat bakarra:

“Zaudete prestik eta iratzarririk, ZEREN EZTAKIZUE eguna eta ez orena” (36).

Honako hau San Mateok 25garren kapituluan dakartzan hitzen (“Vigilate itaque quia nescitis diem neque horam”) itzulpena da. Hitzok berberok Tartasek *bait*-ipinirik itzuli zituen eta bi bider gainera: batean pluralean, “...ceren ezpaitaquiçie...” [57]; bestean singularrean, “...ceren ezpaitaquiçu...” [176].

2. *Zeren*-en ondoan, *zeren*-ek hasi duen perpausa amaitu baino lehen *nola* sartzan bada (ZEREN NOLA...), *nola*-ren perpausari dagokion adizkiak bai, baina *zeren*-enak ez du komunzki *bait*-hartzen. *Nola*-z gero mintzatuko bait naiz, nakion oraingoz *zeren*-i. Hemen salbuespenak gehixeago dira (salbuespenak ote?); nolanahi ere, badirudi Axular puntu honetan liburua idatzi ahala joera horretan, horrelako perpausetan *bait*-ez erabiltzean alegia, sendotuz joan zela, sal-

buespen guztiak lehenbiziko 70 numeroetan ageri bait dira, *bait-* gabekoekin nahasirik, noski, eta 70garrenaz gero bat ere ez. Danera 65 bildu ditut eta salbuespenak, *bait-* dutenak, sei baizik ez dira. Ikus bana, gabea eta duena:

“ZEREN NOLA bat bedera bakearekin lohakartzen, ez-ansiatzen eta gorputzaren plazeretara emaiten baita, hala gerlekin, etsaiekin eta kontrastekin ernatzen, iratzartzen eta axolduritzen DA” (16).

“ZEREN NOLA ezpaikara bi mendetako eta zuk zeurea hain ongi, hain ohorezki eta dohatsuki iragan baituzu, esperantza BAITUT zeruko lorian...” (5).

Hemen bi sail bereiztea hobe litzateke, noski: *nola*-ren perpausa amaitzean *hala* dutenena (konparativak?) eta ez dutenena. *Hala* duenik ez da, jakina, *bait-* hartzen duten sei haien artean.

3. Modu berean edo beretsuan, hemen salbuespenen proportzioa handixeago baita, *zeren*-ek hasitako perpausari amaitu baino lehen *baldin* txertatzen bazaio, *zeren*-enak ez du gehienetan *bait-* hartzen. 27tarik seiretan bai, gainerakoe-tan ez. Sei horietako batean zergatik hartzen duen, nabari da: protasia bait da eta geroxeago ikusiko dugunez, *zeren*-ek protasian dagoenean beti behar bait du *bait-* edo bestela *-en*. Hona pasarteak:

“Zeure lurrean, zure baimendua eta lizenzia gabe, etxe bat hasten deratzutenean, ZEREN BALDIN obraren akhabatzera utz bazinitza peril BAILLUKE, akhometaz liazazuten zuzen dutela lur haren gainean, hartarako-tzat aitzindurik bezala ordenatzen du legeak...” (53).

Baina gainerako bostetan ez dago protasian eta halaz ere *bait-* hartu du. Ez dakit zergatik.

4. Ez du ere *bait-* hartzen *zeren*-en perpausari dagokion adizkiak, baldin gertuan *hain* badu. Honelako exenpluak urri samar dira, zortzi edo besterik ez. Ikus liburuan ageri den lehena:

“ZEREN HAIN zinez eta batetan lothu zeizkidan, non ezetz erraiteko bide guztiak hertsit baitzerauzkidaten” (6).

Salbuespen diruditenak ez dira salbuespen eta adizkiak *bait-* baldin badu, beste arrazoiren bategatik da. Hala nola:

“ZEREN HAIN prestki eta erraxki egiten BAITUZU iuramentu, halatan hain maiz...” (177).

“Baina ZEREN materia haur BAITA HAIN handia...” (226).

“ZEREN bekhatua bera BAITA HAIN itsusi...” (328).

Hirurotan protasian bait dago *zeren*-en perpausa, *hain* gorabehera adizkiak *bait-* hartu behar izan du. Modu berean *-en* hartu du beste biotan, hauetan ere protasian bait dago:

“...ZEREN HAIN gauza ttipian eta erraxean manua hautsi *zuen*, aldez hargatik...” (37).

Hau, jakina, ezin zitekeen bestela esan, lehenaldia denez gero. Baina ikus ondokoa:

“...ZEREN HORREIN gauza erraxean, aphurrean eta ttipian zeure laxotasuna eta Iainkoaren manuaz kontu egitea erakutsi DUZUN, aldez are horigatik ifernurako zarela” (37).

Azkenik beste biotan *nola*-k sartu bait du perpaus berria *zeren*-ena amaitu baino lehen, hauetan ere *bait-* dugu:

“Zeren NOLA BAITIRA eritasun batzuk HAIN handiak...” (68).

“Zeren berdin NOLA Iainkoa BAITA HAIN on eta miseri-kordios...” (89).

5. Beste horrenbeste gertatzen da *zeren*-en ondoan HALATAN dagoenean; orduan ere *zeren*-en adizkia *bait-* gabe ageri da. Honelako kaso askotan aurreko perpausa inperativoan dago; hainbestez gorago aipatutako arrazoi huragatik ere bidezko da honelakoetan *zeren*-ek *bait-* ez eramatea. Aurreko perpausak inperativorik ez izan eta *zeren halatan*-en adizkia *bait-* gabe dagoen pasarteak zazpi bakarrik dira; behin bakarrik dugu adizkia *bait-* duelarik eta, egia esan, ez dakit zergatik. Hona:

“ZEREN HALATAN berak ere bere burua gaitzetsi eta gaitzatu behar BAILUKE” (210).

6. Modu berean *zeren*-en perpausak ez du *bait*- aurrizkirik *zerenen* ondoan BERTZELA ageri bada. Hauek ere maiz *zeren*-en aurreko perpausa inperativoan dute eta arrazoi hori aski litzateke *bait*-gabe agertzeko. Aurreko perpausa inperativoa ez den eta *zeren bertzela bait*-gabe dagoen pasarteak hamaika dira; hobeki esan, hamar, hamaikagarrenean, sailaren azkenekoan, *bait*-bait darama. Hona azken adibide hau:

“ZEREN BERTZELA baldin manamenduak eman ezpale-rauzkigu, guztiak manamendu izanen BAITZIREN” (321).

Eta hori, gainera, BALDIN-eko perpausa txertatua duelarik; beraz lehen aipatu dugun sailaren salbuespen, han esan bezala.

7. Bederatzi aldiz baliatu da Axular honako esapide honez: EZ ZEREN... / BAINA ZEREN... eta honekin Etxepareren bertsoari hurbiltzen gatzazkio, hemen Axularrek lehen aldiz erabiltzen bait du batzuetan, ez beti, *-en* atzizkia. Zehatzago esan: bi ataletako esapide horretan beti darabil *-en* lehen atalean, ez *zeren*-enean; ez, ordea, beti, bitan bakarrik baizik, bigarrenean, *baina zer*-enean, beste zazpitan *bait*-darabilelarik. Are zehatzago: bederatzi pasarte horietarik bitan lehenbiziko atalak ez du adizkirik; horren ordez izenaz baliatu da Axular *-z* kasoan: *urrikariz, nahiz*. Hemen ohar bat egin nahi dut, gero agertuko zaigun beste sail batetako *-en* atzizkiari ere zuzen dagokiona. Adizkia lehenaldian dagoe-nean, ez daki batek, ezin jakin dezake belarriak edo haren antzeko beste esaldi batek irakasten ez badio, adizkia zenbait aldiz gorririk dagoen, hots lehenaldi soilean, ala beste *-en* atzizkia *-ez zer*-i dagokiona— bere baitan duen. Ikus pasarte hau:

“Errege Davitek bertzerdn emaztearekin huts egin zuenean, anhitz enseiu eta itzul-inguru egin zuen, huts hura estali nahiz. Eta ez, EZ ZEREN nehoren beldur ZEN, Errege zenaz geroz, BAINA ZEREN...” (274).

Horko *beldur zen* hori ezin lekike berez inork lehenaldi soila den ala, berriro esan, EZ ZEREN-i zor zaion atzizkia bere baitan duen. Beste pasarte guztiek erakusten digute bigarren hau dela egia.

8. Bigarren atalean, *baina zeren*-i dagokion horretan, somatu dugun bitariko jokabidea —batzuetan *-en*, gehienetan *bait*— ageri da horren antzeko beste esapide honetan ere: ZEREN BATAZ... / BERTZEA BERRIZ ZEREN..., baina beste modu batetara. Hamar aldiz ageri da hau Axularrengan eta adizkia, bai lehen atalean bai bigarreanean, edota soilik edota *bait*- aurrizkia duela dator. Baina ez nahasian, baizik edota biak soilik edota biek *bait*- dutelarik. Ikus adibide bana:

“Ezta gaitz ihardesten. ZEREN BATAZ, lehen erran den bezala, orduan eritasunak berak, bere gorputzeko gaitzak, emaiten BAITIO bat bederari egitekorik asko; eta BERRIZ BERTZEA ZEREN peril BAITIA orduko orhoitzea...” (137).

Aitzitik beste honetan *bait*- gabe biak:

“Ordea guztiarekin ere guztiak dira bekhatu. ZEREN BATAZ, bertzeak bertze direla, handik ikhasten DUTE umek ere maradizino egotzten eta burho egiten; eta BERRIZ BERTZEA ZEREN burhasoen maradizioneak anhitzetan heltzen ZAIZTE umei eta gelditzen DIRA maradikatuak” (173).

Lautan daude adizkiak soilik eta seitan *bait*- dutelarik.

B. PROTASIA

Gatozen orain *zeren*-ek perpausean eduki dezakeen beste lekua aztertzeraz, protasia. Hemen kontua guztiz erraza da: lehen esan bezala, *zeren*-en adizkia ezin daiteke inoiz jarrera horretan soilik eta biluzik ageri; nahitaez behar du edo *bait*-edo *-en*. *Bait*- hartu duen 28 pasarte aurkitu ditut. Entzun liburuan ageri den lehena:

“Ordea ZEREN EZPAITIRA hamar bat hitz edo baizen hunela diferentki eta bi aldetara eskiribatzen direnak, halatan nik ere zenbait aldiz eskiribatukoitut alde batera liburuan barrena eta...” (9).

Besteak dira, hots *-en* hartzen dutenak, guretzat orain eta hemen axolarik handienekoak, Etxepareren bertso bate-tako halako perpaus bat argitu nahiz bait gabilta. Diodan aurrera gabe *zeren*-en perpausak *-en* hartzen duenean nahiz

protasian nahiz apodosian egon daitekeela. Gehienetan, ordea, protasian dagoelako utzi dut honerako sail hau. Entzun berriro, otoi, Etxepareren bertsoa, baina orain ahapaldi osoa, zentzua hobeki aditzearren:

*Beqhatoren contra date orduyan mundu gucia
Ceren duten ofenditu hayen creaçalia
Ordu hartan ixil dauque triste veqhatoria
Orotaric cerraturic daude paussu guciac.*

Bi lehenbiziko bertsoetan datza korapiloa, beste biak lehenbizikoaren parataktikak edo koordinatuak bait dira; hots, *date*, *dauque* eta *daude* hiru adizki nagusi dira. Bestalde bigarren bertsoaren perpausa lehenaren mendeko da eta, dirudenez, kausala. Nolako kausala, ordea?

Entzun orain, mesedez, Axularren bizpahiru. Axular gartzelan hiltzera damnaturik eta noiz hiltzera aterako dituzten zain daudenez ari da eta honela dio:

“Othe lizateke nehor ere heken artean bizitze luzearen esperantza luenik? Edo ZEREN EZTUTEN lehena atheratzen, azkena izanen dela segur lizenik?” (38).

Beste honetan eri denari midikuak, sendatuko badu, burdin goriaz ematen dion oinazeaz ari da:

“... baldin-ba etzara burdin goriaren kontra, ZEREN erratzen ZAITUEN eta min egiten DERATZUN, haserretuko?” (205).

Salbatzeko kristau izatea aski ez omen dela eta honela dio:

“Bada zeruko loriara iragaiteko zubia miserikordia da; eta baldin miserikordiaren zubi hunetarik iragan nahi baduzu zuk ausartkiegi, fidatukiegi, esperantza erho baten biserak iauntzirik eta iduriturik ezen ZEREN ZAREN giristino eta Iainkoa ere DEN miserikordios, hargatik beragatik ere salbatuko zarela, engana ahal zindezke...” (94).

Azkena, hemen bost lerrotan bost bider ageri bait da *-en* atzizkia:

“Aitzitik, ZEREN Iainkoa DEN hain on, bihotz bera eta miserikordios, ZEREN hain maite GAITUEN, ZEREN

bekhatu egin eta berehala EZKAITUEN gaztigatzen, ZEREN igurikitzen DERAKUN, eta finean ZEREN hanbat ongi eta ontasun egiten DERAKUN, hargatik beragatik ere, hartarik okhasino harturik behar genduke..." (100).

Beste hamar ditu Axularrek honelatsukoak. Zer ageri da honako perpaus hauetan? Latina ongi samar dakienari latinez aski nabarmen diren perpaus kausal, baina kausal berezi, batzuk ekarriko dizkiote agian hauek gogora; hots, *quod* edo *quia* subjuntiboz osatuak. Horien arrazoia, latinezko liburuetan irakatsi ohi denez, zera da: inork zerbaitetarako izan omen duen barne arrazoia edo aitzakia, arrazoi subjetivoa, adierazten dutela. Konstrukzio horixe bera, *quod* edo *quia* subjuntiboz alegia, arrazoi subjetivoa denean ez ezen, *non quod* edo *non quia*..., sed *quod* edo *quia*... direlakoetan ere erabiltzen omen da. Eta lehenxeago ikusi dugu, hain zuzen, Axular ere EZ ZEREN..., BAINA ZEREN... haietan ere *-en* atzizkiaz baliatzen zela. Honenbestez eta Etxepareren bertso-ra gatozela, "Ceren duten ofenditu..." delako hori "Beqhatoren contra" izateko "orduyan mundu gueia"-k izango, aipatuko, alegatuko duen arrazoia da, arrazoi subjetivoa -subjetivoak ez du esan nahi, noski, gezurrezkoa denik-, eta horregatik darama, ene ustez, *-en* atzizkia. Gaztelaniaz, nik dakidala, ezin eman daiteke ñabardura hau aditzera, "...porque, DICEN..." edo honelatsu ez izanik. Guk komunzki ñabardura hori bera *omen* ipiniaz adierazi ohi dugu eta inork proba egin nahi badu, ohartuko da irakurri ditudan pasarte guztietan *omen* ongi datorrela. Ikus Etxeparerenean, esate baterako: "Beqhatoren contra date orduyan mundu gueia / Ceren omen duten ofenditu..."

Eta hau honela dela beste pasarte batek ematen digu, ene iritziz, argi aski aditzera, Axular zenbait kristauk etsaiaren kontra haserretzeko eta hura gaitzesteko duten arrazoiez, arrazoi subjuntiboz, berek aipatzen dituzten arrazoiez, ari baita. Honela dio:

"Erranen duzu etzarella ez haserretzen..., eztuzula hargatik gaitzesten... Baina gaitzesten duzula bere intenzio-ne gaixtoagatik, borondate uherragatik. ZEREN zuk hari okhasinorik eman gabe eta bidegaberik ere egin gabe, guztiarekin ere hala DARRAITZUN eta gaitz nahi DERATZUN" (205).

Biziro pozik entzungo nuke puntu honetan euskara ez ezen latina ere ongi dakitenen iritzia, ea honako euskal perpaus hauetan arrazoi subjektivo delako hori ez al den edo datekeen *-en* atzizkiaren azalpena. Eta batipat iparraldeko euskaldunena, guk hegoaldeko euskalkietan ez bait dugu honelakorik esaten. Agian iparraldeko guztiek ere ez, ez bait dut Tartasengan honelakorik aurkitu (7).

Axularren perpausetara gatzela berriz ere, bizpahiru puntutxo ipini nahi nituzke agerian. Lehen esan bezala, adizkia lehenaldian dagoenean, ez daki batek adizki soilaren aurrean ala honelako *zeren* + *-en* perpaus baten aurrean dagoen. Badakit hori beste askotan ere gertatzen dela, esate baterako "Esadazu noiz etorri zinen"; baina hor geure hizkuntz senak erakusten digu hori horrela dela. Beste honako hauetan ez, ordea, hegoaldekook bederen ez bait dugu halako *zeren*-ik inoiz erabiltzen eta batzuetan zaila bait da lehenaldiari dagokionaz gain beste *-en* atzizkirik duen perpausaren aurrean gauden ala ez erabakitzea. Oso belarri fina behar dela uste dut hori atzemateko. Ikus adibide bat:

"Hala Iuduak Ejiptoko gathibutasunetik iltkirik, libre eta bere gogara, zeruko ianhariz asetzen zirela zebiltzanean, ZEREN ethorri ZEIEN haragi iateko gutizia bat eta gutizia hura ETZUTEN nahi bezain fite konplitzen, hasi ziren..." (334).

Geldi gaitezen hemen unetxo bat, merezi baitu. Mundu guztiak daki azento desberdina duela hitz honek —ETZUTEN— lehenaldi arrunta denean eta bere baitan beste *-en* atzizkia txertatua duenean. Alegia, "nik esana *etzuten* egin" eta "ea nik esana zergatik *etzuten* egin", bi ETZUTEN horiek modu desberdinez ebakitzen eta ahozkatzen ditugula. Lehena "txistúa" (=saliva) bezala; bigarrena "txistua" (=flauta) bezala. Ene galdera orain hau da: Axularren esaldi horretan ETZUTEN lehen modura ahozkatu behar al da (eta hainbestez lehenaldi soila litzateke) ala bigarrenera (eta hala balitz, beste *-en* luke bere baitan)? Ene ustez bigarrenera. Azento des-

(7) Hobeki esan, bat aurkitu dut Tartasengan, baina pasarteak ez dirudi oso garbia. Ikus: "Ezta miretsi behar, ceren herioa den hain gauça gaixtoa, itchusia, beltça, cruela, icigagarria, terriblia eta horriblia, eta guiçonari hambat othory, eta remonstrança eguiten badut ené libruto hontan, haren veldurra, eta memoria, beré bihotcian eduqui deçan onsa hilceco" 152 .

berdina ezezko formetan nabariago da, baina baiezkoetan ere aski nabaria; hots, "Iainkoaren manua hautsi zuen" eta Axularren beste honako honek "Aitzitik... ZEREN hain gauza ttipian eta erraxean manua hautsi ZUEN..." (37) ez dute inola ere "hautsi zuen" azentu berekoa. Eta inork dudan ipin baleza Axularren horrek beste *-en* atzizkirik duenik, bertantxe aterako da dudatik ondoko hau, lehengoaren numero berean datorren hau, irakurriaz: "...erran nahi deratzut ezen ZEREN horrein gauza erraxean, aphurrean eta ttipian zeure laxotasuna... erakutsi DUZUN..." (37).

Etxepareren bertsoko "Ceren duten ofenditu..." apodosian dago; baita Axularren *zeren* + *-en* 23 pasarteetarik zazpi ere; beste hamalau, ostera, protasian. Badira bi, halere, Etxepareren IX, 10 eta XIII, 40 goian aipatutako bi haietan bezala, *erlativo* + *subjuntivo* direlako finalak. Hona:

"Haur da kausa eta arrazoina ZEREN hiri hura hala galdu ZEN" (129).

"Haur da lehenbiziko arrazoina ZEREN gizon ezkonduak berea baino bertzerik nahiago DUEN" (238).

Ziburuko Etxeberrik ere badu honelako mordoska. Bizpahiru bakarrik aipatuko ditut (8):

"Beren hutsez ere badu bihotcean damua CEREN gaixqui offensatu DUEN Iuge iustua" (or. 118).

Etxeparerenaren antz handikoa, gainera: *Ceren duten ofenditu...* Etxeparek eta *Ceren... offensatu duen...* Etxeberrik. Ikus beste hau:

"Spirituec arima nahi dute beretçat
Aingueru onac beretçat, bai gaichtoac beretçat.
Aingueru beguirailleac obra iustuen gatic,
CEREN gaizqui gobernatu DEN Sathanec hargatic" (or. 58).

(8) Ziburuko Etxeberriren aipamenak HORDAGOK argitara duen liburutik egiten ditut eta ematen ditudan numeroek orrialdea adierazten dute, ez bertsoa, bertsoak ez bait daude *Manual Devotionezcoa*-n kontatuak eta numeratuak. Horrez gain, (158²) honek esan nahi du liburuaren bigarren zatian dagoela bertso hori. *Manual Devotionezcoa*-k bi zati ditu, izan ere, eta bi zatiak 1-tik hasten dira orriak kontatzen.

Beste honetan hiru adizki ditugu lau bertsoan barrena -en atzizkia dutenak *zeren*-en mendean:

“Presenteco defuntua halacotz ondarrera
 Damuric etchatcen dugu itsassoarenera,
 CEREN lehorra urrun DEN bazter guztietaric,
 Lur sainduan emateco berce sepulturaric,
 Eta CEREN EZTAquigun noiz porturaco garen,
 Ez eta guero fin bera ETCAICUN guerthaturen” (or.
 158²).

Hemen etengo dut ZERENekikoa, Etxeparerena osoro aztertu dudalakoan; zuzen ala oker, zuek duzue hitza. Axularrena ez, ez eta hurrik eman ere. Hurbilketa bat egin diot gehienez ere, baina ehunka gelditzen da oraindik apodosian *bait*- duena eta ez duena, zergatik bai eta zergatik ez ni bederen argitzeko gai izan ez naizena, hartan ordu piloa eman badut ere. Aski garbi dago, ene ustez, horietarik zenbait pasartetan “elementu aurkezlaria” nahiz “erlaziotzaile soila” deritzana dela, *zeren* horren perpausa euskarazkoa gabe latinezkoa ere izan bait daiteke; hala nola “...*zeren Urtica figurat acediam*” (25), bat bakarra aipatzeko, edota -*ela* duen adizkiz osaturiko perpausa ere bai, esate baterako, “...*zeren, hiri hartarik sortzen zeiztela...*” (18). Nolanahi ere bilduak ditut *bait*- dutenak eta gabeak eta noiz edo noiz eta non edo non argitara emango ditut sailka, ea nik aurkitu ez dudan argitasuna beste inork aurkitzen duen. Bai, noski.

II. NOLA

Adverbio eta konjuntzio, biak izan daiteke eta bietara darabil Etxeparek. Nik hemen konjuntzioa bakarrik aipatuko dut, besteak ez bait du inolako zailtasunik eta gauza berezirik. Lafonek “L’expression de la comparaison en basque” zeritzan beste artikulu bat ere idatzi zuen eta han aztertu Etxeparereren eta besteren *nola* konparatiboa: batzuetan, gure *bezala*-ren gisara, konparaburuaren atzean ezarririk eta harekin hitz andana bakarra osaturik ageri dela poetarengan (esate baterako, “atorra nola arimere...”, I, 100; “ohi nola...”, VII, 9; “Quirysayluyari nola...”, XIII, 78, eta abar) eta beste batzuetan konparaburuaren aurrean idatzirik,

hizkuntza erromanikoen arabera: "aujourd'hui comme hier" esaldian bezala, alegia, Lafonek berak aipatzen duen exenpluaz balia nadin. Hala, esate baterako, "nola erdi ixuya", I, 403; "nola gayzquiguilia", I, 116. Honezaz ere ez naiz mintzatuko. Bai, ordea, *nola* menderatzaileaz.

Honi buruz hauxe dio Lafonek: "*Nola*: avec une forme verbale à préfixe *bait-*, "comme, de même que" (I, 411); avec une forme verbale à suffixe relative, "comme, alors que" (I, 126), ou "que" (après un verbe signifiant "dire" ou "penser" (I, 2). Dans deux passages (II, 95; X, 24), contrairement à la règle, et sous une influence romane, le verbe introduit par *nola* signifiant "comme, attendu que" n'est pourvu ni du préfixe *bait-* ni du suffixe relative" (9). Beraz, Lafonen irakatsiaz adizkiak *bait-* du edo *-en* du edo *deus* ez du. Dirudienez, lehen konparativotzat jotzen du; bigarrena denborazkotzat edo, baina konpletivo ere izan omen daiteke, "esan" eta "pensatu" esan nahi duten aditzen ondoan; hirugarrena kausaltzat.

Aurrera baino lehen puntu bat ipini nahi dut agerian, neure liburuan itzuri egin bait zitzaidan damurik eta Lafoni zor hau kitatu gabe ez bait nago lasai. Liburuan *nola*, besteak beste, bi eratakoa dela diot Etxeparegan: benetako galdea, nahiz eta zeharkakoa (esate baterako hau: "Bat bederac pensa veça arimaren gaynian / NOLA saluaturen duen hura vere finian", I, 173-174), eta konpletiva ordezkoa (hala *nola*: "Munduyan den guïçon oroc behar luque pensatu / Iangoycoac NOLA duyen bat bedera formatu", I, 1-2). Ni, egia esan, ez nintzen orduan konturatuLafonek ere atzeman zuela "esan" edo "pensatu" ("oroitu" ere bai, diot nik neure aldetik eta "miraz nago" ere bai) aditzen ondoan Etxeparegan ageri den *nola* bitarikoa izan daitekeela; hots, inoiz galdera eta inoiz konpletiva, lehen adverbioa eta bigarrena konjuntzioa, goiko hitz dioskunez. Baina beste puntu bat ez zuen, dirudienez, Lafonek somatu; ez du bederen, nik dakidala, inon aipatzen: bereizkuntza horren arabera Etxeparek partitzipioa laguntzailearen aurrean ezartzen duela lehen kasuan eta atzekoz aurrera bigarreanean.

Lafonek *nola*-ri buruz egin duen azterketa zuzena den ala ez ikusteko eta ahal bada zehazkiroago aldi-aldeak finka-

(9) Lafon, R.: "La langue de Bernard Dechepare", BRSVAP, VII (1951), or. 324.

tzeko, bil ditzagun *nola* konjuntzioa ageri den pasarteak, lehen aipaturiko konpletiva ordezkoa utzirik, itxuraz zehar galde-razkoak bezalakoxea bait da.

- a) “...ecin deus ere scriba dayteyela lengoage hartan, NOLA berce oroc BAITUTE scribatzen beryan” (Hitzaurre, 15).

“Cuc guibela demaçuna NOLA VAYTA galduya çure gomenduyan dena halaver da salbuya” (I, 411-412).

“Ene gogoia NOLA VAYTA çucen iarri hargana Harenere Iangoycoac dacarrela nygana” (V, 25-26).

“Libertatia NOLA VAYTA gaucetaco hobena Gathibutan egoytia hala pena gaycena” (XIII, 98-99).

Lau pasarte hauetan adizkiak *bait-* du, nahiz apodosian (lehenak) nahiz protasian (beste hirurek) eta badirudi laurak Lafonek konparativotzat jo dituen sailean ongi sartzen direla. (Beste honetan ere “NOLA ere hil VAYTADI doha salbameduyan”, I, 183, hala du, baina hau oso bestelakoa da, *adverbio* nahiz *erlativo* + *ere* gisakoa, eta hauek ere, jakina denez, antzineko idazleengan *bait-* daramate beti.)

Hona bigarren saila:

- b) “Iudicio generalaz NOLA orhit EZTIRA Beccatutan vici dira bethi bere aysira” (I, 226-227).

“Beccatoren saluaceco ieyncoac eguin cinducen Bere buruya eguin dici iuge iusticiaren çu misericordiaren refugio cinaden NOLA berac iustician ecin salua LICAQUE çure misericordiaz remedia litecen Balinetan eguiazqui çugana gin valite” (II, 93-97).

“Cineste bat dicit gogoan honela Nic NOLA DADUCAT amore çugana Ieyncoari ere eder çaycala Hargatic gaycexi ezquiçaquela” (X, 23-26).

Hauek lirateke hizkuntza erromanikoen kutsuz eta euskal arauen kontra, Lafonek dioen bezala, *bait-* ez *-en* gabeko *nola*-ren pasarteak, Lafonek bi azkenak bakarrik aipatzen

baditu ere. Ez dut uste besterik denik. Hirurotan "comme, attendu que" esan nahi du *nola*-k, Lafonek dioen bezala; kausal edo dira, beraz, hirugarrenean zentzu hori ilunxko bada ere. Baina hori nolana ere den, beste bertso bat itzuri zaio Lafoni eta ikusi batera bederen horiek bezalaxe kausal itxura badu ere, horiek ez bezala *bait*- du adizkiak. Ez dirudi inola ere lehen saileko konparativo edo haien artean sar daitekeenik; oso zentzu desberdina du behintzat. Honenbestez gauzak uste baino pixka bat nahasiago gertatzen dira. Zergatik honek *bait*- eta beste hirurek ez? Hona bertsoa:

"Ene arima orduyan har othoy çure glorian
NOLA VAYTA redemitu çure odol saynduyaz" (I, 74-75).

Zer esan honi buruz? Arretaz begiratzten badiegu, berehala somatuko dugu alde handi bat hiru haien eta azken honen artean: haiek protasian dute *nola*-ri dagokion perpau-sa; honek, aldiz, apodosian. Honenbestez ez da ukatzen inola ere hizkuntza erromanikoen kutsua, baizik explikazio txiki bat ematen, poetak bi modutara moldatu zituen eta itxuraz esanahi bereko, kausal edo, diren perpau horiek argitu nahirik. Hiru haietako bigarrenean (II, 95) *nola* protasian dagoenik dudan jar dezake inork, perpau nagusiak ahapaldiaren bi lehenak direla ikusirik; halaz ere, *nola*-ren perpaua, ene ustez, perpau nagusiari baino ondoko "çure misericordiaz remedi litecen" dioen horri lotuago dagokio; bertso horren "explikazioa" ematen du *nola*-k hurbilen eta gertuen eta honekiko, dudarik gabe, protasian dago (10).

Lafonek "avec une forme verbale à suffixe relative" dela eta aipatzen duen pasartean neretzat *nola* adverbioa da. Ikus bertsoa:

"Viocian diraustaçu guertuz ama ezta
çure orduco doloriac eta vihoz çauriac
Beghiez NOLA CENACUSAN çure iabe han-
dia" (I, 124-126).

(10) Zail da batzuetan *nola* nahiz *zeren* protasian ala apodosian dagoen asmatzen. Hona Tartasen hau: "Bide saindu hontan makhur etcitian, ennuya etcit-ian, eta Iencoac eman diçaçun dohaigna, eta gratia perseueratceco, eta hon edu-quiteco, ceren ezpaita moyenic salba guitian, ezpadeçagu perseuera obra honian, erran dian beçala guré Iaunac, *Qui perseuerauerit vsque in finem hic saluus erit*, Norc eré perseueratuco baitu azquen finera drano, halacoa salbatu içanen da, Erraçu Iencoari, Daud Erreguiac erraiten cian beçala..." 177 .

Hemen ez du, ene ustez, “como” esan nahi, baizik “cómo”. Hala ez balitz, bakarra litzateke Etxeparegan. Akesolok ere haba itzultzen du (11).

Axularrek agian argitasun pixka bat emango digu edota atzekoz aurrera behar bada Etxepareren *nola*-ri buruz egin dugun azterketak berak emango argitasuna Axularrena hobeki sailkatzeko. Villasantek honela deskribatzen du Axularren *nola*, *Comparativas de modo* deritzan kapituluari eta perpaus horiek gaztelaniaz *nola* diren adierazi ondoren: “Esta clase de oraciones se construyen con *Nola*... La subordinada precede a la principal. El verbo de la subordinada lleva el prefijo *bait-*, o, en su defecto, el sufijo complementario *-n*”. Eta Axularren zerbait exenplu aipatzen du “en que *Nola* establece por sí sólo la comparación, sin que tenga en la principal otro término que haga juego con él”. Aitzitik *nola*-ren korrelatiboa perpaus nagusian dutenak honelakoak izan omen daitezke: *Nola... hala...*; *Nola... halatan...*; *Hala... nola...* (12).

Bi hitz guzti honi buruz. Lehenik orripeko ohartxo batean Mitxelenak dioena: “Algunas de éstas con *Nola* (cf. Ax 273) a mí no me parecen comparativas. Sí, claro, las de *nola... hala*” (13). Bigarrenik, “La subordinada precede a la principal” ez da beti egia; 273. Numerotik harturiko bi exenpluetarik batean (“Bere tokian dagoenean, *nola* baitago bekhaturik etzuenean...”) apodosian dago; bestean protasian (“...*nola*... ordenantzatik... iltkia baitago, ezin sosega diteke”), baina hor, Mitxelenak dioen bezala, ez da konparativa. Hirugarrenik, konparativak ala kausalak ala bestelakoak diren alde batetara utzi eta ezer baino lehen forma aztertzea hobe dela uste dut; balioa zein den, gero erabaki beharko da testu inguruari eta zentzuari begiratu.

Axularren *nola* guztiak 445 dira eta guri hemen dagozki-gunak hiru talde handitan bildu eta sailka daitezkeela uste dut: apodosian dagoena, protasian dagoena eta galderazko adverbioa. Azter dezagun talde bakoitza.

(11) Akesolo, L. de: 1545. *Bernat Dechepare. Olerkiak*, Donostia, Edit. Txertoa, 1968, or. 33.

(12) Villasante, L.: *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Francisca-
na Aranzazu, 1976, or. 121-123.

(13) Villasante, L.: *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Francisca-
na Aranzazu, 1976, or. 123.

A. APODOSIA .

Jarrera honetan beti hartzen du *nola*-ren adizkiak *bait*-. Hona aipamen bakarra:

“Erraiten du Aristotelek on dela alferkeriaren herritik khentzeko eta desterratzeko eta herrien ere bere erregeren edo bertzeren kontra iaikitzetik begiratzeko, zenbait obran handiren hastea, zenbait dorreren edo gazteluren egitea eta hetan iendearen enplegatzea. NOLA ageri BAITA...” (15).

Eta beste 37 pasartetan orobat. Honako hauetan *nola*-k ez du protasian bere kideko partikularik, *nola*-ren korrelativa edo daitekeenik, baizik eta bera bakarrik dago, nolazpait esateko. Ondoren aipatuko ditudan hiru sailetan, aldiz, protasian ageri den beste adverbio bati lotzen zaio eta harengandik dago zintzilik bezala. Hauek hirutarakoak dira. Hiru sailok elkarren antzeko direnez gero, elkarren antz hori hobeki ager dadin, batera idatzirik emango ditut. Hona:

HANBAT... NOLA
HAIN... NOLA
HALA... NOLA...

HANBAT, HAIN, HALA (kuantitatezkoa, kualitatezkoa eta adverbio modala) euskaraz noiz eta *nola* erabiltzen diren dakiena berehala konturatzen da gauza batez: HANBAT + NOLA Axularrek maiz darabilen BEZANBAT berbera dela, bitan banatua; HAIN + NOLA, berebat, BEZAIN erditik ebaki eta bi zati egina; eta azkenik HALA + NOLA bestetan BEZALA dioen berbera. Hots, Lafonek dioen bezala, hizkuntza erromanioken arabera Axularrek, eta gainerakoek ere bai, bat bitan banaturik ematen dute. (Etxeparek ere baditu horrelako bizpahiru.) Har dezagun exenplu bana:

“Baldin egin baliz euskaraz HANBAT liburu NOLA egin baita latinez...” (10).

hori honela esan zezakeen: “...latinez egin den BEZANBAT liburu”.

“Zeren halatan ez lizateke euskara HAIN labur, eskas eta ez hertsi, NOLA munduak uste BAITU...” (10).

hori ere bai honela: “...munduak uste duen BEZAIN labur...”.

“Ezta... harrik haragia HALA... gastatzen duenik NOLA konzientzia gaixtoak egiten baitu” (274).

eta hau berebat honela: “...konzientzia gaixtoak egiten duen BEZALA haragia gastatzen duenik”. Hirurok, beraz, elkarren kide dira, ageri denez, eta bikotea ez da euskarak bereago duen beste adverbio baten destolestatzea baizik. Beste kontua da, baina hemen ez dut xehetasun guztietarako astirik, zergatik darabilten Axularrek eta bestek horrelako bikoteak; hobeki esan, noiz darabilten euskal forma eta noiz hizkuntza erromanikoen kutsukoa. Dena dela, aipatu ditudan pasartee-tan *nola*-ren adizkiak *bait*- hartu du; hala behar ere, apodosian *bait* dago. Baina ez da nahitaezko *nola*-ren perpausak era horretako esaldietan adizkirik izatea; batzuetan hiru sail horietako *nola* adizkirik gabe dago; adizkirik baldin badu, ordea, beti *bait*- hartzen du. Hona adizkirik gabeko bana:

“Anhitzetan egiten derakute etsaiek HANBAT ongi eta ontasun NOLA adiskideek” (16).

“Zeren Iainkoa HAIN da iustiziati NOLA miserikordios” (90).

“Nik uste dut ezen munduko ararteko guztiek eztezake-tela zure etsaia HALA balaka eta ez sosega NOLA zero-rrek” (196).

Diodan azkenik batzuetan HALA adverbioetik sortutako HALAKO adjetivoaz baliatzen dela eta hori ageri protasian; lau bider. Ikus bat:

“...baina erremedio naturalik, haragiaren tentamendu guti izaiteko, ezta HALAKORIK NOLA ez usatzea” (253).

Zer esanik ez, hor bikotea BEZALAKORIK ipiniaz esan zitekeela.

Bada oraino apodosian beste modu batetako *nola*. Adibide bat emango dut eta beste gabe ohartuko zarete zeinezaz ari naizen:

“Baina zeren komunzki HALA eskiribatzea NOLA min-zatzea nori berea iduritzen baitzaika hoberenik...” (10).

Latinezko “*tum... cum...*” delakoaren pareko da hau. “*Tum... cum...*” diot, ez “*cum... tum...*” edo besterik, latina pixka bat dakienari nabari zaion arrazoiagatik.

B. PROTASIA

Hemen ere, oraintsu ikusi dugun gisara, protasian dato-
rren *nola*-k izan dezake apodosian bere korrelaziozko hitza,
hala, baina ez da nahitaezko. Nahiz izan nahiz ez, protasiko
nola-k ere beti erasten dio adizkiari *bait*- Axularrengan. En-
tzun exenplu bana:

“Ordea NOLA EZPAININTZEN neure buruaz fida,
desenkusatu nintzen ahal bezanbat” (6).

Honelako 63 kontatu ditut obran barrena.

“NOLA hegaztinari emaiten BAITZAITZA hegalak aira-
tzeko eta hegaldatzeko, HALA gizonari ere emaiten zai-
tza eskuak traillaatzeko” (20).

Honelakoak 74 dira. Batzuetan *hala* ordez *halatan* ira-
kurtzen dugu apodosiaren hasieran; hamabi aldiz. Eta kito,
protasian ez da beste *nola*-rik.

D. GALDERAZKOA

Honi buruz ez nuke deus ere esatekorik, baldin esapide
batek atentzioa eman ez balit. Bost bider aurkitu dut liburuan
barrena eta, egia esan, berandu arte ez nintzen konturatu zer
zen, gramatika aldetik okerra iruditzen bait zitzaidan, eta
geroago Villasantek ere bere liburu batetan ukitzen zuela iku-
si nuenean, ez bait ninduen haren explikazioak, egia esan,
lasai utzi. Honela dio Axularrek ageri den lehen pasartean:

“Bahi bat tabernara arnozun igortzen duzunean, gazti-
gatzen diozu tabernariari eduki dezala zenbait egunez
bahi hura, eta heken buruan atherako duzula. Baina zuk
nola atherako duzun ezen barrenago sartzen duzu”
(54).

Beste laurak laburkiro aldatuko ditut, zertan diren ber-
dinak ikus dezazuen:

“Baina zu nola aitzinatuko zaren ezen gibelatzen
zara” (101).

“...eta... nola bereak emanen dituzten ezen bertzere-
nak ebatsten dituzte” (155).

“eta nola mendekatuko zen ezen besarka bere anaiei lothu zeien...” (218).

“Eta zuk... nola egotziko duzun ezen hartan zaphorazten zara...” (242).

Villasantek esapide honi buruz honela dio: “*Nola... ezen...* “Cómo..., si...” Hemos dudado mucho sobre el lugar en que debíamos incluir este giro. En él se corresponden el *Nola*, tomado como interrogativo, con *Ezen*. Expresa una contraposición: “Cómo has de hacer una cosa, si precisamente haces la contraria...”. La oración que lleva el *Nola* tiene la *-n* sufijada al verbo. Bajo este aspecto este giro se asimila a las oraciones interrogativas indirectas” (14). Eta Mitxelenak bere alde tik hauxe erasten dio orripean: “Estas parecen interrogativas indirectas, pero la cosa queda imprecisa por falta de contexto”.

Batetik *nola*-ren adizkiak *-en* atzizkia du eta beste gabe zehar galdera dirudi esapide horrek, zeharka esana zein aditzen edo hitzen mendean dagoen ageri ez bada ere, eta hainbestez elipsi baten aurrean gaudela aitortu behar badugu ere. Bestetik, eta hau da punturik ilunena, ene ustez, *ezen*-i dagokion adizkiak ez du *-(e)la* atzizkirik ez *bait*- aurrizkirik, bestetan ohi duen bezala. Villasanteren ustez *nola* eta *ezen* “se corresponden”, bere hitzez esateko, eta badirudi, garbiro esaten ez badu ere, *nola* lehen perpausari bezala, *ezen* bigarrenari dagokiola. Ene ustez, ez; ene ustez, *ezen*-i darraikion perpausa nagusia da, *ezen*-ekin zer ikusirik ez duena, eta *ezen*-ek *nola*-ren perpausa osatzen du. Honela ebaki behar da, beraz: “Baina zuk nola atherako duzun ezen barrenago sartzen duzu”, guk *nola atherako duzun ezik* esango genukeena eta itzulpenari nagokiola “lejos de, además de (no saber) cómo retirarlo” edo eman behar litzatekeena. “No saber” edo hala-ko zerbait da, beraz, elipsia.

Hori dela bide, Villasantek Axularren *nola*-z gorago esan diguna “Esta clase de oraciones se construyen con *Nola*... El verbo de la subordinada lleva el prefijo *bait*-, o, en su defecto, el sufijo complementario *-n*”, honela züzendu behar da ene ustez: “El verbo de la subordinada lleva siempre el sufijo

(14) Villasante, L.: *Sintaxis de la oración compuesta*, Oñate, Edit. Francisca-
na Aranzazu, 1976, or. 123.

bait-, tanto en la prótasis como en la apódosis". Hala ikusi bait dugu eta *-n* duten *nola* perpausok *nola* konjuntzioarekin zer ikusirik ez bait dute, zehar galderazkoak direnez gero eta horien *nola* adverbioa.

Lafonek bere aldetik Etxepareren *nola*-z esan diguna, berriz, honela: "*Nola*: con una forma verbal provista del prefijo *bait-* "como, del mismo modo que" (Pref. 15; I, 411; V, 25; XIII, 98), o bien "como, dado que" cuando va en la apódosis (I, 75); carece, en cambio, de *bait-* y del sufijo relativo, cuando está en la prótasis (I, 226; II, 96; X, 24); cuando la forma verbal lleva sufijo relativo, *nola* no es conjunción, sino adverbio (I, 126)".

Erka ditzagun orain, lan hau amaitzeko, Etxepareren eta Axularren *nola* perpausak. Etxeparek ez dio *bait-* erasten *nola*-ren adizkiari protasian dagoenean (I, 226; II, 96; X, 24); bai, ordea, apodosian dagoenean (I, 75). Axularrek, aldiz, beti erasten dio, bai protasian bai apodosian.